

İLLƏRİN, ƏSRLƏRİN YAŞATDIĞI ALİMLƏR, MÜTƏFƏKKİRLƏR VƏ FİLOSOFLAR

Aytək Məmmədova

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
aytekməmmədova@gmail.com
DOI: 10.30546/sw.2022.2.39.71

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanda və Şərqdə yaşayıb yaratmış alimlərin, mütfəkkirlərin və filosofların yaradıcılıq irslərinə nəzər salınır. Burada Orta əsrlərdə yaşamış sufi-mütfəkkirlərin, fəqih-mütfəkəllimlərin, peripatetik filosofların, təbiətşünasların, alimlərin xidmətləri göstərilir. Məqalədə Məhəmməd Bakuvi, İbn Sina, Yusif Balasaqunlu, Əbunnəcib Sührəvərdi, Kəmaləddin İbn Yunus, Əbülmənaqib Zəncani, Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd Xoylu, Nəcməddin Qəzvini, Cəlaləddin Rumi, Cəlaləddin Dəvvani, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və başqalarının elmi fəaliyyətlərindən bəhs edilir. Onların yaratdıqları əsərlərə görə illər, əsrlər keçsə də, unudulmadıqları göstərilir. 2022-ci il həmin şəxsiyyətlərin doğum və anım tarixləri ilə əlamətdardır.

Məqsəd: 2022-ci ildə doğum və anım tarixləri olan Şərq dünyasının on altı nəfər böyük aliminin və mütfəkkirin yaradıcılığını araşdırmaq

Metodologiya: sistemli yanaşma, tarixilik metodu

Elmi yenilik: İlk dəfə olaraq 2022-ci ildə doğum və anım tarixləri olan on altı nəfər Şərq aliminin və filosofunun yaradıcılığından bəhs edilir

Açar sözlər: Şərq, Azərbaycan, tarix, alim, fəlsəfə, mədəniyyət, elm

Giriş

Azərbaycan, ümumiyyətlə Şərq aləmi, yetirdiyi dahi şəxsiyyətlərinə görə tarixi qaynaqlarda özünəməxsus mövqeyə malikdir. Həmin şəxsiyyətlərin irsləri illərin, əsrlərin sınağından çıxmış, öz aktuallığını saxlamışdır. Bu mənada Orta əsrlərdə Məhəmməd Bakuvi, İbn Sina, Yusif Balasaqunlu, Əbunnəcib Əbdülqahir Abdulla oğlu Sührəvərdi, Kəmaləddin İbn Yunus, Əbülmənaqib Zəncani, Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd Xəlil oğlu Xoylu, Nəcməddin Əli ibn Ömər ibn Əli Qəzvini, Cəlaləddin Rumi və bu kimi sufilər, fəqih-mütfəkəllimlər, təbiətşünas alimlər, peripatetik filosoflar və mütfəkkirlər yaşayıb yaratmışlar. Onlar fəaliyyət göstərdikləri dövrün elmi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamışlar. Həmin filosofların və mütfəkkirlərin əsrlərinin sonrakı əsrlərdə alimlərin formalaşmasına mühüm təsiri olmuşdur. Müasir dövrdə Azərbaycan mütfəkkirlərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin elm və mədəniyyət tarixində böyük xidmətlər göstərmişlər. Keçmiş elmi, fəlsəfi ənənələri davam etdirərək onlar tarixdə məxsusi, özlərinə xas iz qoymuşlar.

Orta əsrlərdə yaşamış sufi-mütfəkkirlər və fəqih-mütfəkəllimlər

Azərbaycanda XI əsrdə sufizmin ifrat qoluna mənsub Məhəmməd Bakuvi (...-1037) məşhurdur. Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Übeydulla İbn Bakuyə (İbn Baku) Bakuvi (Bakuyi) Şirazi Həllacın görkəmli davamçılarından biri, İbn Xəfifin (...-982) mürididir. O, Şirazda, Nişapurda və başqa şəhərlərdə yaşamışdır. İlk qaynaqların verdiyi məlumata görə, mütfəkkirin ölümü təxminən 1037-ci ilə düşür. Məhəmməd Bakuvinin ərəb dilində aşağıdakı traktatları vardır: “Həllacın həyatının başlanğıcı və sonu” (“Bidayət hal əl-Həllac və nihayətuh”), “Sufilərin hekayətləri” (“Hikayat əs-sufiyyə”), “Ariflərin xəbərləri” (“Əxbər ət-arifin”), “Qafillərin xəbərləri” (“Əxbər əl-ğafilin”). Birinci traktatı L.Massinyon fransızcaya tərcüməsi ilə birlikdə 1914-cü ildə Parisdə çap etdirmişdir. İkinci traktatın əlyazması nüsxələrindən biri İstanbulun Ayasofiya kitabxanasında saxlanılır. Bəzi mənbələrdə

Məhəmməd Bakuvi əşəriyyətin nümayəndəsi kimi də göstərilir. Mütəfəkkirin hədislər toplusu faktı eyni zamanda onun sünni hüquqşünas alim və şolast olmasını söyləməyə əsas verir.

Məhəmməd Bakuvi ömrünün axır çağlarında (90 yaşdan sonra) Şiraz yaxınlığında bir mağaraya çəkilib orada yaşamışdır. Mütəfəkkirin həmin yerdə məzarı “Bakuhi”, yaxud bu sözün təhrifi olaraq “Baba Kuhi” adlanır. XIX əsrdə Rzaquluxan Hidayətin “İnsan” və “Kuhi” təxəllüslü şair Əli Şirazin bir şeir divanını Bakuviyə mənsub bilməsi həqiqətdən uzaqdır. Şiəliyi qızgın tərənnüm edən həmin divan məzmun və üslubca XVI əsrə uyğundur [8, s. 60-61]. 2022-ci ildə Məhəmməd Bakuvinin vəfatının **985 illiyidir**.

Mötədil sufizmin məşhur nümayəndəsi, Azərbaycanın məşhur mütəfəkkiri Əbunnəcib Əbdülqahir Abdulla oğlu Sührəvərdi (1097-1168) Zəncan yaxınlığındakı Sührəvərd qəsəbəsində anadan olmuş, Bağdada gedib orada Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almışdır. XII əsrdə Əbunnəcib Sührəvərdinin və onun qardaşı oğlu Əbuhəfs Sührəvərdinin adı ilə bağlı sührəvərdilik sufi ordeni yaranmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov yazmışdır ki, Əbunnəcib Sührəvərdi görkəmli alim, böyük sufi şeyxi kimi şöhrət qazanaraq Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş, bir müddət ona başçılıq etmişdir. Əbunnəcib xalq içərisində böyük nüfuza malik sufi şeyxi kimi tanındığı üçün onun hüququ hakim dairələr tərəfindən toxunulmaz olmuşdu: mütəfəkkir təqib olunan şəxslərə belə öz sufi rəhbərlikdə yer verməkdən çəkinmirmiş. Tacəddin Sübki yazır: Əbunnəcib Sührəvərdi “sultandan, xəlifədən və başqalarından qorxub, ona pənah gətirənləri müdafiə etmiş, onlar təhlükədən soyuşmuşlar” [8, s. 59]. **Bu il Əbunnəcib Sührəvərdinin doğumunun 925 illiyidir.**

Sünni hüquq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Əbülmənaqib Mahmud Əhməd oğlu Zəncani (1177-1258) şafii məzhəbinə mənsubdur. O, əslən Zəncan şəhərindən olub, Bağdadda yaşamışdır. İbn Nəccar (1162-1245) yazır: Əbülmənaqib Zəncani “məzhəb, xilaf və üsulda mahir olmuş, Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş, oradan çıxdıqdan sonra Müstənsiriyyə mədrəsəsində müəllim işləmişdir... O, Nasir li-Dinillahın yanında rüsxətlə hədis öyrənmişdir”. Şəmsəddin Zəhəbi Türkməni (1274-1348) Əbülmənaqib Zəncanını “elm dəryası” adlandırır, onun əsərləri olduğunu qeyd etmişdir. Mütəfəkkirin yaradıcılığı barədə məlumat verənlər onun Quranı təfsir etdiyini, Əbunəsr İsmayıl Cövhərinin (...1005) dilçiliyə dair “Düzgün olanlar” (“əs-Sihah”) kitabı əsasında “Düzgün olanların islahına dair ruhların gəzintisi” (“Tərvih əl-ərvah fi təhzib əs-Sihah”) xülasəsini yazdığını qeyd edirlər [8, s. 181]. **Bu il Əbülmənaqib Zəncanının doğumunun 845 illiyidir.**

Tarixi mənbələrdə dilçi, ədəbiyyatşünas, fəqih, mütəfəkkim, filosof və təbib kimi tanınmış Şəmsəddin Əbulabbas Əhməd Xəlil oğlu Xoynlu 1187-ci ilin dekabr ayında Xoy şəhərində doğulmuş, görkəmli alimlərdən dini və dünyəvi elmləri mükəmməl öyrənmişdir. Mütəfəkkirin irsinin yeganə araşdırıcısı Zakir Məmmədov yazmışdır ki, alim monqolların hücumu zamanı Şama getmiş, geniş biliyi ilə sultan İsa ibn Məlik Adilin dərin rəğbətini qazanmışdır. O, Dəməşqdə Adiliyyə və Dimağiliyyə mədrəsələrində dərs demiş, bir çox məşhur alimlərin müəllimi olmuşdur. Zəkəriyyə Qəzvini xəbər verir ki, Şəmsəddin Xoynlu şəri və əqli elmlərə dair gözəl əsərlər yazmışdır. Mütəfəkkirin öz şagirdi İbn Əbi Useybiə isə yazır: “O, hikmət elmlərində zəmanəsinin yeganəsi, şəriət işlərində öz vaxtının görkəmli alimi, tibbin əsaslarının bilicisi idi”. Cəmaləddin Əsnəvi (1305-1370) də bu fikri təsdiq edir: “O, kəlam, fəlsəfə və tibb elmlərində mütəxəssis, yetkin alim idi”. Öz müasiri Əbu Şamə (1199-1266) Şəmsəddin Əhməd Xəlil oğlunu ərəb dilçiliyinin banisi Xəlil Əhməd oğlu (712-778) ilə bərabər tutmuşdur. “Elmlərin mənbələri”, “Üsulda dair kitab”, “Nəhv kitabı”, “Hikmətli rəmləri əhatə edən kitab” mütəfəkkirin başlıca əsərləridir. Azərbaycan alimi 2 mart 1240-cı ildə vəfat etmiş və Dəməşq yaxınlığında Qasiyun dağının ətəyində dəfn olunmuşdur. Şəmsəddin Xoynlunun oğlu Şihabəddin Məhəmməd Xoynlu (1229-1294) 1258-ci ildə Qüdsün, sonralar isə Hələbin və Misirin qazisi olmuş, eyni zamanda müəllimlik etmişdir [8, s. 182]. 2022-ci ildə Şəmsəddin Xoynlunun **doğumunun 835 illiyidir.**

XIII əsrin görkəmli sufi mütəfəkkiri Cəlaləddin Məhəmməd Rumi (1207-1273) Mövləvilik təriqətinin əsasını qoymuş, Mövlana adı ilə tanınmışdır. Cəlaləddin Ruminin atası o dövrün tanınmış ictimai-siyasi xadimi Bəhaəddin Vələd oğlu ilə səyahətlər etmiş, ölkələr gəzməmiş, 1226-cı ildən Konya şəhərində yaşamışdır.

Cəlaləddin Ruminin panteist ideyalarla zənginləşdiyinə görə seçilən bir sıra fikirləri ortodoks İslamla bir araya sığmırdı. Bu cəhətdən əqidə düşmənləri onu daim təqib etmişlər. AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov Anadolunun baş qazisi, Azərbaycan filosofu Siracəddin Urməvi (1198-1283)

ilə Cəlaləddin Rumi arasında münasibəti Orta əsr tarixçilərinin və sonrakı müəlliflərin əsərlərinə istinadən araşdırmışdır. Alim qeyd etmişdir ki, Siracəddin Urməvi geniş biliyinə, böyük zəkasına və yüksək mənəviyyətinə görə Mövlanaya dərin rəğbət bəsləmiş, onun azadfikirlilik meyillərinə qarşı çıxanlara haqq qazandırmamışdır. Əksinə, hüquqşünas alim Cəlaləddin Rumi qaragüruhdan həmişə qorumuşdur. Şəmsəddin Əflaki bu barədə yazır: “Mötəbər ravilər belə rəvayət etmişlər ki, o əsrdə olan və hər biri elmlərin, hikmətlərin növlərində hamı tərəfindən qəbul edilən şəhərin bütün alimləri yığılıb, insanların ən yaxşısı qazi Siracəddin Urməvinin (Allah ona rəhmət etsin!) yanına gəldilər. Peyğəmbər şəriətinin istinad yerində – rəsul məqamında duran, alimlərin rəisi, fəzilətli sərəvəri Mövlanaya aid bir işdən – adamların rübaba qulaq asmaq meyindən, camaatın haqqaya (sufi rəqs ayinlərinə) rəğbətindən və bunların haram olmasından şikayət edərək dedilər: Nə üçün görək belə bir bidət irəli gedə və bu təriqət ayaq tuta? Ümid edək ki, bu qayda ən yaxın vaxtda dağıdılacaq, bu adət tezliklə uzaq düşəcəkdir. Qazi Siracəddin dedi: Bu mərdana adam (Cəlaləddin Rumi – Z.M.) Allahdan kömək almışdır, bütün məlum elmlərdə də onun tayı-bərabəri yoxdur. [Mövlana] ilə savaşımaq olmaz. O bilir, öz Allahı bilir”. Siracəddin Urməvi Cəlaləddin Ruminin əleyhdarlarının fitnələrini boşa çıxarmış, onların qərəzli şikayətlərinə baş qoşmamışdır. Öz müasirləri xəbər verirlər ki, rübabin qadağan edilməsində, haqqanın haram buyurulmasında Mövlananı çək-çevirə saldıqdan sonra bir dəstə adam səy göstərərək qazi Siracəddindən kömək istəmişdir. O, onlara əsla qulaq asmamış, onlarla razılaşmamışdır.

Siracəddin Urməvinin elmə və sənətə, haqqa və ədalətə, humanizmə və azadfikirlilik meyillərinə böyük əhəmiyyət verməyinin nəticəsidir ki, Cəlaləddin Rumi onu – Konya şəhərinin baş qazisini yaxşı adam kimi səciyyələndirərək tərifləmişdir. Aralarındakı ülvəi səmimiyyətin və istəyin ifadəsi olaraq, Cəlaləddin Rumi ölənə onun dəfn mərasimini Siracəddin Urməvi özü aparmışdır [11, s. 78].

Türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülkən Cəlaləddin Ruminin əsərləri haqqında göstərmişdir ki, Mövlananın əsərləri “Məsnəvi”, “Divan-ı Kəbir”, “Divan-ı Şəmsü’l-hakayik” adlı mənzum “Fih-i Mâfi” və “Məktubat” adlı mənsur kitablarıdır [13, s. 269]. Sufi mütəfəkkir “Divan-ı Kəbir”də yaradılan aləmin və varlıqların öz yaradanına qovuşacağı haqqında fikirlərini ifadə etmişdir: “Bu dünyada gördüyümüz gözəlliklər, gözəl əsərlər həssas duyğulu insanların canlarını, qəlblərini alırlar, o əsərləri yaradana aparırlar. Sanki Allah yaratdığı əsərlərini hambal edər, canları, qəlbləri onlara yüklər, özünə doğru çəker” [12, s. 20].

Cəlaləddin Rumi “can mənə halvası yediyi zaman göylərə, yuxarılara gedər, ərşə yüksələr” mülahizəsini bildirərək yazmışdır ki, Allah sufilər üçün manna (qüdrət) halvası hazırlamış, sufilər də halqa halında süfrəyə oturmuşlar. O qazandan alınan bir loxma halva ilə minlərcə şəxsə göy üzündə süfrələr qurulur. Padşahlar padşahından Haqq aşıqlarına halva ikram edilir, deyər göylərə bir gürultu düşər, şərqə də, qərbə də xoş isti bir uğultu yayılır. “Mələklər göy üzündə halva bışirdilər” deyər mətbəxdən elçilər gəldi [12, s. 54].

“Məsnəvi” onun sistemli və fəlsəfi əsəridir. Burada o, təkcə şair deyil, xüsusilə təəvvüfi bir sistemi poetik-şeyr dili ilə ifadə edən mütəfəkkirdir. Buna görə də, şeyr “Məsnəvi”də şeyr vasitə və təfəkkür qayə halına gəlmiş; həmin dövrdə didaktik (di-dactique) və əxlaqi-mənəvi ehtiyaclarla sənətdən istədiyi kimi istifadə etmişdir [13, s. 269]. Bu il Cəlaləddin Ruminin doğumunun 815 illiyidir.

Böyük sufi mütəfəkkir Səddəddin Mahmud Əbdülkərim oğlu Şəbüstəri Təbrizi (1287-1320) Misir, Şam və Hicaz ölkələrinə səfər etmiş, kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzməmiş, hər yerdə alimlər və şeyxlərlə görüşmüş, elmi axtarışlarda olmuşdur. Zakir Məmmədov Mahmud Şəbüstərinin 1317-ci ildə qələmə aldığı “Sirr gülşəni” kitabında başlıca ideyanın varlığın vəhdətinin panteistcəsinə izahı olduğunu bildirmişdir: Mütəfəkkir Şərq peripatetiklərinin emanasiya nəzəriyyəsinin kreasionizmə müxalif olması üzərinə gəlmədən mövcudatın mərtəbəli quruluşunu Quran surələrinə nisbətə nəzərdən keçirir. “Bütün aləm Haqq-təalanın kitabıdır” deyən şair aksidensiyanı hallanmaya, substansiyanı həflərə, mərtəbələri isə ayələrə və durğuya bənzədir. Onun fikrincə, hər bir aləm xüsusi surədir, biri “Fatihe”, digəri “İxlas”dır.

“Mən Haqqam” deyən şair, son nəticədə, Allah, İnsan və Aləmi vəhdətdə, eyniyyətdə görür. Mahmud Şəbüstəri sufi sələfləri kimi, varlığın idrakında zahiri cəhətləri qavramağı şəriətə, daxili cəhətləri dərk etməyi isə həqiqətə bağlayır. Deməli, həqiqəti bilmək, haqqa çatmaq üçün şəriət ilə həqiqət arasındakı yolu (təriqəti) qət etmək lazımdır [8, s. 178]. Bu il **Mahmud Şəbüstərinin**

doğumunun 735 illiyidir.

Təbiətşünas alimlər, peripatetik filosoflar və mütəfəkkirlər

Ensiklopedik alim Əbuəli Hüseyn İbn Abdulla İbn Sinanın (980-1037) dünya elm və mədəniyyəti tarixində misilsiz xidməti vardır. “O, Buxara şəhəri yaxınlığında Əfşənə kəndində savadlı ailədə həyata göz açmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, fəvqəladə qabiliyyətə və böyük istedadla malik İbn Sina çox erkən təhsilə başlayıb, elm öyrənməyə qızgın həvəs göstərmişdir. Deyilənə görə, o, on yaşında olarkən “Quran”ı və ədəbiyyat elmlərini (ərəb dilinin qrammatikasını, üslubiyyatı və poetikası) mükəmməl bilmişdir. İbn Sina İsmayıl əz-Zahiddən müsəlman hüququnun əsasları, Əbu Abdulla ən-Natilidən qədim yunan alimlərinin əsərləri üzrə təhsil almışdır. Sonralar müstəqil mütaliə yolu ilə öz biliyini daha da zənginləşdirən İbn Sina məntiq, fəlsəfə və təbiət elmlərinin bütün sahələrinə dair xeyli bilik əldə etmiş, tibb elminin sirlərinə bələd olmuşdur. Mənbələrdə deyildiyi kimi, müstəsna zəkaya malik bu gənc ona dərs deyən müəllimləri qısa müddət ərzində öz dərin biliyi və geniş məlumatı ilə ötüb keçmişdir [9, s. 39].

İbn Sina hələ gənc yaşlarından mahir təbib kimi tanınmışdır. Şərqi ensiklopedik alimi bütün elm sahələrinə, xüsusən, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, etika, poetika, dilçilik, tibb, fizika, riyaziyyat, astronomiya və təsəvvüfə dair iki yüzdən artıq kitab və məqalənin müəllifidir. İbn Sinanın elmi əsərləri son dərəcə geniş mündəricəli olduğundan onların təsnifatı şərtdir. Məsələn, alimin on səkkiz cildlik “Şəfa” kitabında məntiq və fəlsəfə problemlərindən əlavə psixologiya, riyaziyyat, musiqi, astronomiya, zoologiya, botanika kimi məsələlər də geniş işıqlandırılmışdır.

İbn Sina Yaxın və Orta Şərq ölkələrində həm görkəmli filosof, böyük alim və istedadlı şair, həm də müdrik, qayğıkeş müəllim olmaqla misilsiz şöhrət tapmışdır. Bir filosof kimi o, aristotelizmin yaradıcı nümayəndəsidir. Şərq peripatetizminin Azərbaycanda ilk böyük nümayəndəsi Əbülhəsən Bəhmənyar (993-1066) İbn Sinanın şagirdidir. Bəhmənyar məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən Nəsirəddin Tusi də öz məktəbini yaradaraq bu ənənəni davam etdirmişdir. **2022-ci ildə Şərqi nurlu dühası İbn Sinanın vəfatının 985 illiyidir.**

Türk mütəfəkkiri Yusif Balasaqunlu (1020-1077) “Xoşbəxt edən bilik” (“Qutadqu bilik”) kitabına görə dünya şöhrəti tapmışdır. Azərbaycanda Yusif Balasaqunlunun fəlsəfi irsini ilk dəfə tədqiq edən AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov yazmışdır ki, “Xoşbəxt edən bilik” özünəməxsus poema janrında qələmə alınmışdır. Burada uzun-uzadı hadisələrdən bəhs edilmir, təbiət təsvirlərinə zəruri hallarda yer verilir. Əsərin rəmzi adlar daşıyan qəhrəmanlarının dialoq şəklində mühakimə və mülahizələri, mənalı həyata çağıran fikir və düşüncələri ön planda durur. Bu əziz kitab dörd ulu və ağır təməl üstündə bina tutmuşdur. Birincisi ədalət, ikincisi dövlət, üçüncüsü ağıl, dördüncüsü isə qənaətdir. Müəllif bunların hərəsinə türkcə birer ad vermişdir. Ədalətə Gündoğdu Elik adını verərək onu padşah mərtəbəsində tutmuşdur. Dövlətə Aydoldu adını verib, vəzir məqamına qoymuşdur. Ağılı Öydülmüş adlandırıb vəzirin oğlu və qənaətə Odqurmuş adını verib, vəzirin qardaşı hesab etmişdir. Müəllif öz fikrini onlar arasında sual-cavab şəklində ifadə etmişdir [10, s. 576-577].

Yusif Balasaqunlunun yaşayıb-yaratdığı XI əsr müsəlman Şərqi ölkələrində dini və dünyəvi elmlərin yüksək tərəqqiyə çatdığı bir dövrdür. Dünya elmi və fəlsəfi fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan Şərq alimlərindən və filosoflarından bir çoxunun yaradıcılığı bu əsrə düşür. Türkdilli yazılı abidələrin parlaq nümunələrinin məhz bu yüzillikdə meydana gəlməsi, əlbəttə, təsadüfi deyildir. Həmin dəyərlər ümumşərq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu qiymətli abidələr daha çox ədəbi-bədii əsərlər kimi məşhurlaşsa da, onlarda varlığa və idraka dair fikirlər, ictimai-siyasi və etik-əxlaqi görüşlər maraqlı və təqdirə layiqdir. Yusif Balasaqunlunun “Xoşbəxt edən bilik” kitabı həmin möhtəşəm irsin ideyalar aləmini özünəməxsus şəkildə təcəssüm etdirən mühüm mənbədir.

Yusif Balasaqunlunun dünyagörüşü zəngin dini, elmi və mədəni mühitdə formalaşmışdır. Dövrün bütün bilik sahələrinə dərinlən yiyələnmiş mütəfəkkir əsas etibarilə İslam dini mövqeyindən çıxış etmişdir. Onun varlığa dair fikirləri məhz bu təməl üzərində təşəkkül tapmışdır. Allah, mövcudat, insan və onlar arasında münasibət məsələləri bilavasitə Quran ayələri işığında aydınlaşdırılır, mövcud şeylər aləminin mahiyyəti ilahi kəlamın göstərişləri istiqamətində müəyyənləşdirilir [10, s. 579].

Yusif Balasaqunlu İslam dininə sidqi-ürəkdən tapınmış, ibadət etmişdir. Bu münasibətlə qeyd etmişdir:

Mən onun yoluna könüldən bağlandım,

Bütün dediklərinə inandım və sözümü tutdum [5, s. 18].

Mütəfəkkir Məhəmməd Peyğəmbəri “xalqın ən seçilmiş, adamların ən yaxşısı” adlandırır, “sevgili peyğəmbəri rəbbim göndərdi” yazmışdır. Peyğəmbəri qaranlıq gecədə xalq üçün məşələ bənzədən Yusif Balasaqunlu onun xoşməcaz, safürəkli, xoşrəftar, həya sahibi, şəfqətli, səxavətli, əliaçıq olduğunu bildirmişdir:

Bütün ümməti üçün qayğı çəkərdi,

Onun qurtuluşunu diləyərdi, rahatlığını istəyərdi [5, s. 18].

Yusif Balasaqunlu Məhəmməd Peyğəmbəri qara yerdə də, mavi göydə də əziz tutulduğunu, Tanrının ona çox qiymət verdiyini, Onu bütün başçıların başçısı olduğunu yazmışdır. Türkdilli ədəbiyyatın şah əsərlərindən sayılan bu poemaya əsasən onun varlığa dair fikirlərini, bilik və idrak haqqında baxışlarını, ictimai-siyasi və etik-əxlaqi görüşlərini araşdırmaq, ümumiyyətlə, mütəfəkkirin dünyagörüşünü öyrənmək mümkündür. **2022-ci ildə Yusif Balasaqunlunun vəfatının 945 illiyidir.**

Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndəsi Kəmaləddin Musa ibn Yunus (1156-1242) filosof, müəllim kimi fəlsəfə tarixində özünəməxsus yer tutur. Alim “Mosulda atasından, Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində Azərbaycan alimi Məhəmməd Hibbətulla oğlu Səlməsidən təhsil almış, tədris işləri və elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. İbn Yunus Əsirəddin Əbhəri, Siracəddin Urməvi, Nəsirəddin Tusi və dövrün digər təbiətşünas filosoflarının müəllimidir. Heç bir dini təəssübkeşliyə yol verməyən alimin məşğələlərində təkcə müsəlmanlar deyil, xristianlar və yəhudilər də iştirak edirmişlər. İbn əl-İbri (1226-1286) xəbər verir ki, asuri və latın dillərini **mükəmməl bilən intakiyalı Saziri Yəqubi Şərq peripatetiklərindən Farabi və İbn Sinanın əsərlərini, habelə tibbə, riyaziyyata və ümumiyyətlə, təbiətşünaslığa dair kitabları Mosulda İbn Yunusun yanında mütaliə edib öz vətəninə qayıtmışdır.** İbn Yunusun məntiq, fəlsəfə və riyaziyyata dair bir sıra əsərləri vardır” [8, s. 183-184]. **2022-ci ildə Kəmaləddin İbn Yunusun vəfatının 780 illiyidir.**

Nəsirəddin Tusi fəlsəfi məktəbinin nümayəndələrindən astronom, təbiətşünas filosof, məntiqçi alim Nəcməddin Əli ibn Ömər ibn Əli Qəzvini (1203-1277) əslən Qəzvin şəhərindəndir. XIII əsrin əvvəllərində Qəzvin şərqdə Xorasan səhrası, qərbdə Azərbaycanla, şimalda Xəzər dənizi, cənubda İraqa həmsərhəd olan Kuhistan vilayətinin əsas şəhərlərindən biri kimi tanınmışdı. Mütəfəkkir elmi əsərlərin üzünü köçürən mirzə sözünü ifadə edən Dəbirani və ya Katibi kimi də tanınmışdır. Mənbələrdə o, “Ən böyük alim” (“Əllamə”) adı ilə yad edilmişdir. Nəcməddin Qəzvininin elmi fəaliyyəti həm öz dövründə, həm də sonrakı əsrlərdə alimlərin diqqət mərkəzində olmuş, yüksək qiymətləndirilmişdir. Nəsirəddin Tusi şagirdinə dərin rəğbət bəsləmiş, onun haqqında hörmətlə yazmışdır: “Mövlana imam, Millətin və dinin ulduzu, əsrin ən böyük alimi, dünyanın ən Fəzlilətlisi Əli Katibi Qəzvini – Allah onun fəzilətini əskik etməsin!” Mənbələrdə Nəsirəddin Tusinin şagirdi kimi təqdim edilməsinə baxmayaraq, Marağa gəlməmişdən əvvəl də alim kimi tanınmışdır. Tarixdə böyük astronom, təbiətşünas filosof, məntiqçi alim kimi məşhurlaşan Nəcməddin Qəzvini fəlsəfi görüşlərində öz sələflərinin ideyalarından bəhrələnmiş, fəlsəfi məsələlərə peripatetik mövqedən yanaşmış, orijinal fəlsəfi təlim yaratmış və dünyəvi elmlərin inkişafında xidmət göstərmişdir. **2022-ci ildə Nəcməddin Qəzvininin vəfatının 745 illiyidir.**

Böyük alim, təbib Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) yaradıcılığında türk xalqlarının ulu babaları olan oğuzların tarixi keçmişi, monqolların hücumu, eləcə də bundan sonra baş verən ictimai-siyasi, elmi-mədəni hadisələr geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Tarixçi əsrlər boyu dəyərini saxlayan “Salnamələr toplusu” (“Came ət-təvarix”) kitabında Elxanilər dövründə siyasi və elmi fəaliyyət göstərən Nəsirəddin Tusi (1201-1274), Qütbəddin Şirazi (1236-1311) və başqa alimlərin yaradıcılıq irsləri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Fəzlullah Rəşidəddin monqol hökmdarlarının elmə və mədəniyyətə yüksək qiymət verdiklərini bildirmişdir. Nəsirəddin Məhəmməd Tusinin başçılığı ilə Marağa şəhərində inşa edilmiş rəsədxana buna parlaq misaldır. Marağa rəsədxanası təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqi ölkələrində böyük elmi-mədəni hadisə idi. Bununla da Nəsirəddin Tusi 1259-cu ildə təsis etdiyi Marağa rəsədxanasına görə bəşər elminin inkişafında misilsiz xidmət göstərmişdir. Fəzlullah Rəşidəddin “Salnamələr toplusu” kitabında bu məsələyə “Xoşbəxt mövlana, müdriklərin sultanı, millətin və dinin tərəfdarı (Nəsirəddin Tusi) və Hülakü xanın fərmanı ilə Marağa rəsədxanasının tikintisi haqqında hekayət” adlı xüsusi bölmə həsr etmişdi. Hülakü xan alimə

özünün münasib bildiyi bir yerdə ulduzları müşahidə etmək üçün bina tikməsinə razılıq verir. Nəsirəddin Tusi Marağa şəhərini seçir və rəsədxana təşkil edir. Tarixçi Hülakilər zamanında siyasi və elmi fəaliyyət göstərən, ensiklopedik alim Qütbəddin Şirazi (1236-1311) haqqında yazmışdır: “Böyük Mövlana Qütbəddin Şirazi çoxlu şimal və qərb ölkələrini özündə birləşdirən Məğrib dənizinin və onun boğazlarının, sahillərinin xəritəsini təqdim etmişdir. Hökmdar Arqun xana onunla söhbət etmək çox xoş gəlmişdi. Çünki o, Rum məmləkətini təsvir edirdi. Hökmdar Rumun daxili olan Amuriya şəhəri ilə maraqlanırdı və mövlanaya bu barədə danışmağı buyurmuşdu. O, şöhrətli hökmdarı və həmin şəhərin təsvirini özündə əhatə edən tamamilə gözəl nitq irad etmişdi. Nitq hökmdarın ürəyincə olmuşdu”. Dövrünün tanınmış təbibi olan alim yaşadığı zamanda cərəyan edən tarixi və elmi-mədəni hadisələri də hərtərəfli şəkildə dəyərləndirərək qələmə almışdır. **Bu il Fəzlullah Rəşidəddinin doğumunun 775 illiyidir.**

XV əsrdə Azərbaycanda fəlsəfə və təbiət elmlərinin əsaslı öyrənilməsində Cəlaləddin Dəvvaninin xidməti böyükdür. Əslən Fars əyalətinin Dəvvan qəsəbəsindən olan Cəlaləddin Məhəmməd ibn Sədrəddin Əsəd Siddiqi Dəvvani (1427-1502) Cahanşahın Təbrizdəki Müzəffəriyyə mədrəsəsində, sonralar isə Uzun Həsənin Təbrizdəki Nəsryyə mədrəsəsində dərs demişdir. O, bir müddət Fars əyalətində qazi işləmişdir. “Elmlərdən nümunə” (“Ünmuzəc əl-ülüm”), “Vacib varlığın isbatı” (“İsbat əl-vacib”), “Düzgün yolun işığı” (“Nur əl-hidayə”), “Cəlaləddin etikası” (“Əxlaq-e Cəlali”) və başqa əsərlərin müəllifidir. Cəlaləddin Dəvvani 1467-ci ildə Təbrizdə tamamladığı “İşıq heykəlləri”nin şərhində “Çatışmayan cəhətlər” (“Şəvakil əl-hur fi şərh Həyakil ən-nur”) traktatı ilə işraqi ədəbiyyatın gözəl nümunəsini yaratmışdı [8, s. 247-248].

Ensiklopedik alim Nəsirəddin Tusinin “Kəlamın təcridi” (“Təcrid əl-kəlam”) kitabına Əlaəddin Əli ibn Məhəmməd Quşçinin yazdığı şərhə Cəlaləddin Dəvvaninin qələmə aldığı haşiyələr tələbələr arasında “Qədim haşiyə” (“ə-Haşiyyə əl-qədimə əl-cəlalyyə”) adı ilə tanınmışdır. Bu haşiyə onunla Mir Sədrəddin Məhəmməd Şirazi arasında ciddi mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, Mir Sədrəddin Şirazi də “Yeni Təcrid”ə incə bir şərh yazmış və onu Sultan Bəyazid xana hədiyyə etmişdir. O, orada Cəlaləddin Dəvvaniyə etirazlarını bildirmişdir. Sonra Cəlaləddin Dəvvani Sədrəddin Şirazinin haşiyəsinə qarşı çıxaraq və onun etirazlarına cavab olaraq başqa bir haşiyə yazmışdır. Bu, “Yeni haşiyə” (“ə-Haşiyyə əl-cədidə əl-cəlalyyə”) adı ilə tanınır. Sədrəddin Şirazi Cəlaləddin Dəvvaninin haşiyəsinə qarşı çıxaraq və onun etirazlarına cavab olaraq ikinci haşiyəni qələmə almışdır. Cəlaləddin Dəvvani də, öz növbəsində, Sədrəddin Şirazinin haşiyəsinə qarşı çıxaraq və ona cavab olaraq üçüncü haşiyəni yazmışdır. Beləliklə, Əlaəddin Quşçinin şərhə əsasında Cəlaləddin Dəvvaninin və Sədrəddin Şirazinin haşiyələr silsiləsi yaranmışdır. **2022-ci ildə Cəlaləddin Dəvvaninin doğumunun 595 illiyidir.**

Müasir dövrün elm və mədəniyyət tarixində xidmətlər göstərmiş mütəfəkkirlər

Görkəmli alim, yazıçı və şair Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1794-1847) fəaliyyətilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində əzəmətli yer tutur. Mütəfəkkir 1794-cü ilin iyun ayında Bakının Əmircan kəndində doğulmuşdur. Atası Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xandır. O ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilmişdir. Zəngin yaradıcılıq irsinə malik Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Qüdsün bağları” (“Riyad əl-Qüds”), “Qısa qrammatika” (“Qanuni-Qüdsi”), “Qəribəliklərin kəşfi” (“Kəşf əl-qərib”), “Əxlaqın islahı” (“Təhziib əl-əxlaq”), “Tərəzinin mahiyyəti” (“Ayn əl-mizan”), “Gülüstani-İrəm”, “Kainatın sirləri” (“Əsrar əl-mələkut”) və b. əsərləri elmi dəyərli bütün dövrlərdə aktualdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov yaradıcılığında mühüm yer tutan məntiqə dair “Tərəzinin mahiyyəti” kitabının yazılması ilə əlaqədar bildirmişdir: ““Tərəzi” kitablarının uzunçuluğu allahsızlığa bais, müxtəsərliyi isə təhsil sahibləri üçün faydasız olduğunu gördükdə onlardan Əmsar kəndində həqiqət və sirrlərə bələd bəzi xeyrixahlar məclisində 1251-ci hicri ilində [ifrat] müxtəsərlikdən, eləcə də [yersiz] təfsilatdan xali olan bir xülasə seçib hazırladım; onu müqəddimə, iki fəsil və nəticədən [ibarət] tərtib etdim, mərhəmətli ağaya təvəkkül edərək, “Tərəzinin mahiyyəti” adlandırdım” [10].

Zakir Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, Abbasqulu ağa Bakıxanovun dünyagörüşünün formalaşmasında daha çox Şərq mütəfəkkirlərinin təsiri duyulur. Onun Əbülməcid Sənai, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Baba Əfzəl Kaşani, Hafiz Şirazi, Mir Əbülqasim Fındərəski və başqalarına dönə-dönə müraciət etməsi buna əyani sübutdur. Abbasqulu ağa Bakıxanovun dünyagörüşü İslam dininə uyğunlaşdırılmış şəkildə klassik fəlsəfəyə əsaslanır [8, s. 307].

Professor Məmmədəğa Sultanov Abbasqulu ağa Bakıxanovun insan haqqında düşüncələrindən bəhs edərkən yazmışdır: “A.Bakıxanov insan şüurunun qüdrətinə böyük qiymət verərək “Hikmətin fəziləti” adlı mənzum hekayəsində çox maraqlı bir lövhə yaradır. Burada dünyada ən xeyirli şeyin hünər və qabiliyyət olduğunu, ən yaxşı şeyin xeyirxahlıq olduğunu və ən lazımlı şeyin həqiqət olduğunu aydın boyalarla təsvir edir” [4, s. 14].

Abbasqulu ağa Bakıxanov yaxşılığı ümuminin mənafeyinə çalışmaq kimi mənalandırmışdır. Filosof etidalın, bərabər ölçünün insan üçün vacibliyi məsələsini qeyd etmiş, “hər şeyin orta vəziyyəti yaxşıdır” – hökmünə görə insanın da xeyirxah xasiyyətlərinin bəyənildiyini, buna görə ifratdan uzaq olmağın zəruriliyinə diqqəti yönəltmişdir. Elmin müxtəlif sahələrinə dair qələmə aldığı əsərlərlə mütəfəkkirin Azərbaycan mədəniyyəti tarixində öz yeri vardır. **1847-ci ildə Məkkə ilə Mədinə arasındakı Fatimə vadisində vəfat edən Abbasqulu ağa Bakıxanovun 2022-ci ildə vəfatının 175 illiyidir.**

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, görkəmli filosof, ictimai xadim Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) fəlsəfənin həm nəzəri məsələləri, həm də onun tarixi ilə maraqlanmış, ciddi araşdırmalar aparmışdır. Bəşəriyyətin elm, fəlsəfə və mədəniyyət tarixini bütöv, vahid halında nəzərdən keçirən mütəfəkkir Qədim Şərq, Yunanıstan və müsəlman Şərqinə aid mərhələləri fərqləndirmiş, onlar arasındakı bağlılığı, varislilik əlaqələrini görmüşdür. M.F.Axundov yazırdı ki, ərəblər elmlərin rüşeymləri ilə ilk dəfə Aristotel, Hippokrat, Qalen, Platon və başqalarının əsərləri vasitəsilə tanış olmuşlar. Qədim yunanlar da öz növbəsində qədim misirlilərdən, hindlilərdən, iranlılardan və finikiyalılardan çox şey əxz etmişlər. Beləliklə, M.F.Axundov elmlərin inkişaf tarixinin, onların keçdiyi inkişaf yolunu dürüst müəyyənləşdirmişdir. O yazırdı: “Qədim elmlər miladi tarixinin ortalarında xristianlar arasında yatmış halda idi. Nəhayət, ərəblər bu elmləri oyandırdılar” [8, s. 314-315].

Mirzə Fətəli Axundov “Aldanmış kəvakib”də cəmiyyət daxilində baş verən hadisələr, Yusif Sərrac təmsalında ədalətli hökmdar arzusunu qələmə almışdır. Pövestdə Yusif Sərracın bir həftəlik şahlığı dövründə hər yerdə yolların təmir olunması, körpülərin, karvansaraların və şəfəxanaların tikilməsi, mədrəsələrin açılması, su xətlərinin çəkilməsi və s. məsələlər haqqında əmr verdiyi, lakin bu arzusunun gerçəkləşmədiyi göstərilmişdir. “Aldanmış kəvakib” pövestində və “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində bədii, fəlsəfi və ictimai-siyasi düşüncəsini daha qabarıq şəkildə ifadə etmişdir [2].

Hilmi Ziya Ülkən M.F.Axundovun xidmətlərini yüksək dəyərləndirmişdir: “1850-1855-ci illər arasında Azəri Türk ləhcəsiylə və xalq adətlərini təsvir edən məşhur komediyalarını yazmış, bu əsərlər erkəndən bir çox dilə çevrilmişdi. Yəqin ki, ilk türkcə teatr yazan şəxs budur”. Alim belə bir fakta diqqəti yönəltmişdir: “Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) babası Qafqaz Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadə Səlyani ilə dostu Mirzə Fətəli Axundovun söhbətlərindən faydalanmış, onların tərbiyəsi altında zamanının ədəbi çevrəsini tanımış və türkçülüyə dair düşüncəsinin yaranmasında da hər iki şəxsiyyətin ona təsiri olmuşdur” [14, s. 268]. **Bu il Mirzə Fətəli Axundovun doğumunun 210 illiyidir.**

Milli mətbuatımızın banisi, maarif xadimi, təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi-Məlikov (1842-1907) 22 iyul 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetini dərc etdirməklə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində əzəmətli yer tutmuşdur. “Əkinçi” qəzetində Azərbaycanda, ümumiyyətlə, dünyada baş verən elmi, mədəni, iqtisadi xəbərlər işıqlandırılmışdır. 1876-cı ildə “Əkinçi” qəzetində dərc edilən elmi xəbərlərdən birində Osmanlı dövlətindəki elmi-mədəni tərəqqinin səbəbi onun Avropaya yaxın olması ilə əlaqələndirilir. Qəzetdə yazılmışdır: “Osmanlı dövləti bir neçə ildir ki, məktəblər açaraq hər bir elmi öz tabelərinə öyrədir. Amma həmin məktəblərdə kişilər oxuyur, qadınlar elmdən bixəbərdir. Çünki tərbiyənin binası ana ilədir, uşaq 7-8 yaşına gəlincə onu ana tərbiyə edir, qadınlar elmsiz qaldığına görə, Osmanlı dövlətinin kişilərə elm öyrətməyindən o qədər fayda olmur” [7, s.202].

Osmanlı İmperiyasında elmi biliklərin tərəqqisi ilə bağlı məsələlər Azərbaycanda dərc edilən “Əkinçi” qəzetində də öz əksini tapmışdır. XIX əsrin ortalarında Avropa dövlətlərinin Osmanlı İmperiyasına verdiyi borc hadisəsi tarixdə “Osmanlı borcları” kimi qalmışdır. Bununla əlaqədar “Əkinçi” qəzetinin 1875-ci ilə aid bir sayında məlumat vardı. Bu məlumatda “Osmanlı dövlətinin borcu çox olduğuna görə xərci gəlirindən ziyadədir” yazıldıqdan sonra Osmanlı İmperiyasının bu borcu ödəməkdən ötrü müxtəlif tədbirlər planından bəhs edilmişdir. Lakin belə bir zamanda Osmanlı dövlətində elmin inkişafı üçün həm Parisdə, həm də ölkə daxilində təhsilə böyük əhəmiyyət verildiyi

“Əkinçi” qəzetində göstərilmişdir: “Osmanlı dövləti Fransanın paytaxtı Paris şəhərində öz xərci ilə çox adama təlim verir. Qəzetlərdən belə məlum olur ki, elmi-təbiyətə savayı elmləri təhsil edənləri qaytarıb geri gətirəcəkdirlər və onlara xərc olunan pul ilə İstanbulda bir böyük məktəbxana, yəni universitet bina edəcəkdirlər” [7, s. 35].

“Əkinçi” qəzetinin 1876-cı ildə dərc edilmiş bir məqaləsində Vamberi adlı bir almanın müsəlman vilayətlərinə çox səyahət etdiyi və “İslam” adlı kitab qələmə aldığı göstərilir. Kitabda həmin vilayətlərin əhalisi, onların adətləri haqqında məsələlərdən bəhs edilir. Orta əsrlərdə Xilafət zamanında xəlifələrin xalqın elmə yiyələnməyi üçün məscid və məktəblər tikdirməsi Vamberi tərəfindən xüsusilə göstərilmişdir: “O vaxt İslamda olan hökəmlər heç bir məmləkətdə yox idi”. Vamberi xəlifələrin yerinə soltanların, şahların, xanların keçməsi ilə, xalqın idarəsinin ruhanilərin əlinə düşməsi ilə xalqın elm yolundan uzaq salındığını yazmışdır: “Bu tövr ilə 500 ildən ziyadədir ki, İslam zülmətə qər qərib olub, elmdən və dünyadan bixəbər olduğuna yoxsulluqdan mürur ilə tələf olur” [7, s. 167]. Vamberi Məğrib, yəni xaçpərəst vilayətləri ilə Məşriq, İslam vilayətlərinin bir-birindən elm öyrəndiyini göstərmişdir. “Əkinçi” qəzetində yazılmışdır: “Cənab Vamberi Məğrib ilə Məşriqin bir-birindən elm öyrənməyini belə bəyan edir: həzrət xəlifələrin zamanında Məşriqdə elm və adət artıq idi, Məğrib, yəni Avropa əhli onların elm kitablarını gətirib, öz dillərinə tərcümə edib uşaqlarına oxutmaqla bir qərindən sonra tərəqqi edib, təzə elmlər ixtira edib, əhli-islamdan çox irəli gedib onlara hər bir yolda faiq gəldilər” [7, s. 202]. Dahi şəxsiyyət ölkəsinin elmi-mədəni tərəqqisinin inkişafı yolunda mübarizə aparmışdır. **Bu il Həsən bəy Zərdəbinin doğumunun 180 illiyidir.**

İctimai xadim, yazıçı, 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası zamanında Türkiyədə səfir işləmiş Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943) yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai fikir və ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus mövqeyə sahibdir. Mütəfəkkirin yaradıcılığında tarixi, elmi, fəlsəfi məzmunlu əsərlərlə yanaşı, məişət, ailə daxili münasibətlər və s. mövzulu əsərlər də vardır. O, Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat yoldaşı Sitarə xanımın qohumu idi. Əhməd bəy Maltada sürgündə olarkən ailəsinə göndərdiyi məktublardan birində onunla maraqlanmışdır. Səməd bəy Ağaoğlu Vəzirovlar nəslini “Qarabağın ən əski, ən əsl ailələrindən” biri kimi təqdim etmişdir [1, s. 157].

Səfir işlədiyi dövrdə alimin “Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixi”ni İstanbuldakı kitabxanalara gedərək yazdığını qeyd edən türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabının çapına yardım etdiyini göstərmişdir [14, s. 269].

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin yaradıcılığında “Studentlər”, “Qızlar bulağı”, “Qan içində” (roman “İki od arasında” da adlanır) əsərləri xüsusi yerə malikdir. “Studentlər” və “Qızlar bulağı” əsərlərində mütəfəkkir fəlsəfi və ictimai fikirlərini ifadə etmişdir. “Qızlar bulağı” romanında Zərdüştilik dövrünə aid məsələlər işıqlandırılır. “Qan içində” romanında XVIII əsrdə Qarabağda cərəyan edən hadisələr tarixilik prinsipindən araşdırılır və böyük Azərbaycan şairi, Qarabağ xanlığının vəziri, ictimai xadim Molla Pənah Vəqifin həyat yoluna nəzər salınır. Tarixi romanda Molla Pənah Vəqifin dövlət xadimi kimi fəaliyyəti ön plana çıxarılır [6]. Həmin dövrün ictimai-siyasi hadisələrini öyrənmək baxımından əsər mühüm əhəmiyyət daşıyır. **Bu il Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin doğumunun 135 illiyidir.**

Nəticə

Orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Məhəmməd Bakuvi, İbn Sina, Yusif Balasaqunlu, Əbunnəcib Əbdülqahir Abdulla oğlu Sührəvərdi, Kəmaləddin İbn Yunus, Əbülmənaqib Zəncani, Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd Xəlil oğlu Xoylu, Nəcməddin Əli ibn Ömər ibn Əli Qəzvini, Cəlaləddin Rumi və bu kimi Şərq aləminin filosofları, mütəfəkkirləri əsərləri və yaratdıqları məktəblərlə tarixdə əzəmətli yer tutmuşlar. XIX-XX əsrlərdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdəbi, Yusif Vəzir Cəmənzəminli kimi böyük Azərbaycan mütəfəkkirlərinin elm və mədəniyyət tarixində önəmli yerləri vardır. 2022-ci ildə bu dahi şəxsiyyətlərin doğum və anım tarixləri, yubileylər ilidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Samet. Babamın Arkadaşları. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi
2. Axundov M.F. Aldanmış kəvakib. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Maarif, 1985.

3. Bakıxanov A. Tərəzinin mahiyyəti (məntiqə dair traktat). Ərəb dilindən tərcümə edən: Zakir Məmmədov. ADU-nun Elmi əsərləri.-1971.-№ 4.
4. Bakıxanov Q. A. Seçilmiş əsərləri. Tərtib, fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi Məmmədəğa Sultanovdur. Bakı, 1984.
5. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik – Xoşbəxtliyə aparan elm. Çevirənlər: filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəliyev, Ramiz Əskər. Bakı: Azərnəşr, 1994.
6. Çəmənəminli Y. V. Qızlar bulağı. Qan içində. Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi Tofiq Hüseynov. Bakı: Yazıçı, 1987.
7. "Əkinçi" qəzeti (1875-1877). Tərtib edən: Turan Həsənzadə. Bakı, 1979.
8. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. 2. Nəşr. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
9. Məmmədov Zakir. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, "Elm", 1983
10. Məmmədov Z. Orta əsr türk qaynaqlarında fəlsəfi fikir. //Zakir Məmmədov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Elm", 2015.
11. Məmmədov Z. Siracəddin Urməvi. Bakı, 1990.
12. Rumi Celaleddin-i Rumi. Divan-ı kebir. Mütercim Edip Turgut. Ankara, Süre Yayınevi, 2010.
13. Ülken Hilmi Ziya. Türk tefekkürü tarixi. 4.Baskı. İstanbul, 2009.
14. Ülken Hilmi Ziya. Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul, 1994.

ОСТАВИВШИЕ НАСЛЕДИЕ НА ВЕКА УЧЕНЫЕ, МЫСЛИТЕЛИ И ФИЛОСОФЫ

Айтек Мамедова

Резюме. В статье рассматривается творческое наследие и исследуется научная деятельность ученых, мыслителей и философов, живших и работавших в Азербайджане и на Востоке таких, как: Мухаммад Бакуви, Ибн Сина, Юсуф Баласагуни, Абу аль Наджиб Сухраварди, Камалуддин ибн Юнус, Абульманакиб Занджани, Шамсаддин Абулаббас Ахмад ибн Халид аль Хувайи, Наджмеддин Казвини, Джалаледдин Руми, Джалаледдин Давани, Аббасгулу ага Бакиханов, Мирза Фатали Ахундов, Гасан бек Зардаби, Юсиф Везир Чменземинли и др. Вниманию представлены заслуги средневековых суфиев, мыслителей, факихов, мутакаллимов, философов перипатетической школы, естествоиспытателей и ученых.

Несмотря на прошедшие годы и века, значимые работы выдающихся ученых не забыты. Календарь на 2022 год отмечен датами рождения и днями памяти этих личностей.

Цель: изучить творчество шестнадцати великих ученых и мыслителей восточного мира, даты рождения и дни памяти которых отмечаются в 2022 году.

Методология: системный подход, исторический метод.

Научная новизна: впервые исследованы работы шестнадцати ученых и философов Востока, чьи даты рождения и смерти отмечены в 2022 году.

Ключевые слова: Восток, Азербайджан, история, ученый, философия, культура, наука

THE SCIENTISTS, THINKERS AND PHILOSOPHERS WHO LIVED FOR YEARS AND CENTURIES

Aytek Mammadova

Abstract. The article deals with the creative heritage of the scientists, thinkers and philosophers who lived and worked in Azerbaijan and in the East. Here are the merits of medieval Sufis - thinkers, jurists-(faqih), peripatetic philosophers, naturalists and scientists. The article examines the scientific activities of such medieval scholars as Muhammad Bakuvi, Ibn Sina, Yusif Balasagunlu, Abunnajib Suhrevardi, Kamaladdin ibn Yunus, Abulmanagib Zanjani, Shamsaddin Abul Abbas Ahmad Khoylu, Najmaddin Qazvini, Jalaleddin Rumi, Jalaleddin Davvaani, Abbasgulu Aga Bakikhanov, Mirza Fatali

Akhundov, Hasan bey Zardabi, Yusif Vezir Chemenzemenli and the others. Despite the fact that the years and centuries have passed, their works show that they are not forgotten. 2022 is marked by the dates of birth and memory of these personalities.

Purpose: To study the work of sixteen great scientists and thinkers of the Eastern world, whose dates of birth and memories refer to 2022.

Methodology: systematic approach, historical method.

Scientific novelty: For the first time, the works of sixteen scientists and philosophers of the East, whose dates of birth and death dates back to 2022, have been studied.

Keywords: The East, Azerbaijan, history, scientist, philosophy, culture, scienc